

Знамениті події історії України

Ю. Сорока

ПОХОДИ
БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Харків
«Фоліо»
2011

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Застогнала земля під копитами тисяч коней. Здригнулася під колесами сотень важких возів, під ногами десятків тисяч бійців. А хмара куряви ще за кілька верст попередила перехожих і переїжджих на шляху, що назустріч їм йде велика сила. І ось нарешті авангард козацького війська з'явився перед захопленими очима тих самих перехожих у всій своїй красі й могутності, займаючи своїми підрозділами увесь видимий простір випаленого спекотним сонцем степу. Попереду, на гарячих конях, виїздила верхівка війська — сам гетьман і генеральна старшина: під хоругвами, бунчуками, значками й штандартами, під спів сопілок і бандур, що долітав від загону музик, надаючи руху гетьманського уряду урочистості, у супроводі одягнених у яскраві шати й блискучі обладунки гетьманських гвардійців. Десь там, серед пишної кавалькади козацької старшини, їхав верхи на арабських кровей коні той, хто усього рік тому змушений був покинути все нажите майно і утікати з України на Запоріжжя, рятуючи власне життя. Тепер він не почувався вигнанцем. Тепер він став для своїх ворогів справжнім страхіттям, невмолимою караючою рукою, котра рано чи пізно впаде на

голови усіх, хто посмів зневажати расу воїнів, що споконвіку боронили східні креси християнської Європи від навали мусульманського сходу й кочового півдня. По землі приниженої польською шляхтою України вів своє військо гетьман Богдан Зиновій Хмельницький.

За гетьманським почетом потяглися нескінченним потоком козаки. Пішими або комонними йшли вони, поділені на полки, сотні й курені. Утримували рівняння, доводячи, що є справжньою військовою силою, а не «натовпом гультяйства», як їх намагалися представити деякі з недалекоглядних політиків у польській столиці. Чітко виконували команди своєї старшини, дивилися на зустрінний люд весело, по-молодецьки. Палало літо 1649 року.

Тепер це вже були не ті кілька тисяч обірваних і озброєних абияк лугарів, степовиків і гайдамак, що прибігали півтора роки тому до Хмельницького з лісів та ущелин на берегах Дніпра, Бугу, Самарі та Конки. Роками жили ті люди в землянках, одягнуті в звірячі шкіри, вдовольняючись скудною їжею, але вільні мов вітер, згідно словам їх пісень, як писав про них Костомаров. Але зараз, одягнувшись в червону китайку й блакитне сукно та озброївшись сталевими обладунками й вогнепальною зброєю, вони немов переродилися. Позаду були перемоги під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями. Позаду залишилася зима 1648/1649 року, яку гетьман використав на впорядкування тисяч людей, котрі звідусіль бігли до нього, на те щоб озброїти їх, вивчити і перетворити на військову силу, під ударами якої захитається скоро сам устрій Речі Посполитої, чи не найвпливовішого гравця на європейському театрі початку XVII сторіччя.

Зараз маршем на захід крокували полки, котрі нічим не поступалися арміям малих і великих європейських володарів, а може й переважували декотрі з них у озброєнні, військовому досвіді й стійкості перед лицем ворога. Ліс увінчаних різнобарвними прапорцями списів здіймала над собою кіннота. І хоча це була не пресловута важка гусарія, що нею так бундючилася Річ Посполита, кожен козак мав доброго бойового коня, залізни обладунки, був озброєний, окрім списа, гострою шаблею, кількома пістолетами і рушницею, поєднуючи гарне озброєння з можливістю швидко маневрувати у бою, чим завжди вирізнялася козацька кіннота. Не відставала від комонних підрозділів й піхота — краса і гордість козацького війська. Гордо виступали мушкетери, одягнені в червоні каптани й червоноверхі козацькі шапки, поклавши на плече натерті до блиску мушкети й аркебузи. Весело поглядали з-під довгих чубів закуті в залізо кірас, шоломів та наплічників пікінери з довгими ратищами пік у руках. У багатьох арміях епохи пізнього Ренесансу за традицією, що пішла від часів панування лицарської кінноти середньовіччя, піхоті не надавалося великого значення. Не так велося у козацькому війську. Тут піхотинці не раз доводили помилковість упередженого до себе ставлення. Смерчем мушкетного вогню з-поза виставлених у вагенбург¹ возів, або лісом пік зупиняли вони й змушували відступати найкращі підрозділи ворожого війська, щоб незабаром дати змогу власній кінноті кинутися у швидку контратаку, довершуючи цілковитий розгром ворога.

---

¹ Вагенбург — німецька назва рухомого табору з возів, яким, згідно з середньовічною тактикою бою, іноді оточували загони бійців.

Особливою гордістю Богдана була козацька армата¹, що йшла в ар'єргарді війська. Власне, артилерія у козацькому війську, як і у всіх арміях того періоду, відігравала чи не найвизначнішу роль і раніше, але саме Хмельницький першим серед козацьких вождів реорганізував її і змусив працювати з найбільшою ефективністю, на яку його порівняно дрібнокаліберна артилерія була спроможна. Як же це вдалося гетьману? До геніальності просто — він відокремив армату від решти війська, перетворивши її на окремий підрозділ. Що давав такий крок? Найперше, це можливість командувати усією артилерією війська централізовано, чого не можливо було здійснити у випадку, коли гармати було нерівномірно поділено поміж гарматами різних полків. Крім того, гармати, що споконвіку перевозилися у козацькому війську на возах або важких кантарах (в залежності від їхніх розмірів), були значно модернізовані: вони отримали лафети й колеса, за допомогою яких подвоїли, а то й потроїли свою маневреність у порівнянні з тим, коли запорізькі гармати повинні були встановлювати незграбні лафети з міцних дубових дошок на заздалегідь приготованих майданчиках і напружувати м'язи, розташовуючи на них своїх «мідних панянок», котрі часто-густо важили десятки пудів. Натомість тепер за одним лише помахом гетьманської булави виносили швидкі коні козацьку артилерію у ті місця бойовища, де вона була найбільш потрібною, а гармаші, викотивши гармати на позиції, за лічені хвилини могли зробити залп, змітаючи лавиною картечі настирливих ландскнехтів або засіваючи градом ядер і розривних бомб поле, по якому мчала атакуюча ворожа кіннота.

---

¹ Армата (*застар.*) — артилерія.

За арматою, розтягнувшись на довгі версти, сунули вози військових обозів, забезпечуючи козацьке військо усім необхідним у поході. Везли хліб та інші припаси для харчування козаків, фураж для коней, порох, селітру й свинець для військових нужд, а також тисячі інших необхідних в поході речей. Переможна армія України, повсталі проти панування Речі Посполитої, прямувала на захід, щоб примусити заговорити про себе у королівських палацах Європи, ханських палатах у Бахчисараї й серед розкоші покоїв Високої Порти у Стамбулі. З чого ж усе починалося? Як зародилося у колиці козацтва Запоріжжя, а пізніше виплеснулося на простори України хвилею народного гніву те, що перекроїло мапи багатьох держав? Те, що змусило світ заговорити про козацький народ, котрий не схотів більше терпіти гноблення на рідній землі, а голосно заявив про свої права на Україну. Як починалося те, що пізніше отримало назву Хмельниччина? Що ж власне відбувалося в Україні з весни 1648-го по 1657 рік, рік, коли великого гетьмана не стало? Давайте спробуємо у деталях роздивитися ті події, встановити напрямки руху козаків, місця їхніх перемог і поразок, довгі шляхи Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Зиновія Хмельницького, українського шляхтича гербу «Абданк».

ДЕЩО ПРО ВІЙСЬКОВУ ТАКТИКУ ЕПОХИ ПОРОХУ

Але перед тим як ми перейдемо до опису битв і походів, котрі випали на долю Богдана Хмельницького, хотілося б зробити спробу більш детально пояснити читачеві, як воювали у ті часи, яке озброєння застосовували, яку тактику.

Чомусь в образотворчому мистецтві та у літературі склався стереотип козака-воїна, котрий, на мою думку, дещо відрізняється від реальності. Я маю на увазі зовнішній вигляд козака. Чи пам'ятає читач ті картини бойовищ, де зображуються битви козацького війська з поляками? Так, не буду сперечатися, зображення козака з молодецьки заломленою на потилицю червоно-верхою баранячою шапкою, одягненого в оксамитовий каптан з відкинутими назад рукавами, що в'ються у скаженому чвалі, немов крила казкового птаха, виглядає романтично. Не менш романтично виглядає й вишивана сорочка на козакові, котрий заносить блискавку своєї шаблі над головою закованого в залізо польського жовніра. Скоріше за все, так і виглядали славетні запорожці — тільки не на полі бою! Якщо мислити логічно, чи міг захищений обладунками вояк протистояти захищеному, отримуючи одну за одною перемоги? Звичайно ні. Чи могли

ЗМІСТ

Передне слово	3
Дещо про військову тактику епохи пороху	8
На службі польських королів і європейських володарів	18
Напередодні пожежі	27
Жовті Води і Корсунь — триумф гетьмана	33
Битва під Пилявцями. Її підготовка, перебіг, наслідки	45
Осада Збаража. Зборівська угода	56
Трагедія у Красному. Оборона Вінниці	64
Берестецька битва	70
Продовження війни у 1652 році. Битва під Батогом	83
Оборона Сучави. Жванецька битва	90
Переяславська рада і її наслідки. Продовження війни	100
Заключний період війни. Смерть гетьмана	111
Епілог	117